

נחום כהן

אלכסנדר הגדול פותח 'שערי מזרח'

תאריכים: אלכסנדר הגדול, שערי המזרח, שערים שונים, התקופה ההלניסטית, מקדוניה, 'העולם ההלני', 'העולם הברברי', דמות הגיבור כנגד האנטי גיבור.

תקציר

כרקע למאמר זה תשמש פרשת חייו המרתקת של אלכסנדר הגדול מלך מקדוניה. נתמקד בהישג לוואי של כיבושיו, דהיינו – פתיחת 'שערי המזרח' בפני בני דורו והדורות הבאים. לצורך בחינת מפעלו זה של המלך, ננסה לבדוק מה ידעו היוונים על המזרח לפני תחילת מסעותיו. אלכסנדר יצא אל המזרח ומטרתו כיבוש אסיה הקטנה, וככל שהתקדם התרחבו שאיפותיו, עד שהגיע להכנעתה ללא תנאי של האימפריה הפרסית כולה, וכבש שטחים רבים אף מעבר לגבולותיה. ננתח במאמר זה את ה'שערים' שהוא פתח בפני היוונים והמקדונים, ובסופו של דבר גם בפני כל יתר בני המערב: שערים גיאוגרפיים, שערי התיישבות, שערים כלכליים, שערי מחקר, שערי דת, פילוסופיה ותרבות. נבחן את הישגיו במלאכת הקירוב בין מזרח למערב, שאותה חרת על דגלו בפרק האחרון של מלכותו, אך לא עלה בידו להשלימה. נדון בהערכת דמותו ובהתייחסות אליו בקרב בני דורו ועד לדורנו אנו. אין חולק שבמהלך ההיסטוריה חלו חליפות ותמורות בגישות אל אלכסנדר. מאידך גיסא, דמותו של המלך הגדול, גם אם זוהרה הועם משהו (ואולי אף יותר מכך) לנוכח עמדותיהם הביקורתיות של היסטוריונים מודרניים, עדיין יש בה אותו ניצוץ מקסים הסוחף אליו מתעניינים בכל דור ודור.

מבוא

עוד בימי חייו היה אלכסנדר השלישי מלך מקדוניה, שרבים כינוהו אלכסנדר מוקדון, אך הוא ידוע יותר כאלכסנדר הגדול, דמות שנויה במחלוקת. רוב היוונים בני דורו, אזרחי הפולייס ביוון האירופית (אתונה, ספרטה, תבאי, קורינתוס ואחרות), הסכימו עם מנהיגותו כרע הכרחי וייחלו לכישרונו.¹ לעומתם, המקדונים, ברובם הלכו אחריו באש ובמים. מבין העמים שהכניע, המצרים, הפרסים ואחרים העריצו אותו, מהם אף ראו בו יצור על-אנושי, בנו הנבחר של

מעוף ומעשה מס' 6, תש"ס – 2000

האל זאוס – אמון. עד היום מעורר שמו התרגשות מיוחדת במינה בקרב התושבים החיים במקומות שונים לאורך מסלול מסעו באסיה. גם בדורות הבאים נחלקו אודותיו הדעות, למן העת העתיקה ועד לעת החדשה. היו שראו בו עריץ צמא-דם; אחרים היללוהו על אומץ ליבו, גדולת נפשו והישגיו הרבים. תקצר היריעה מלתאר את כל מגוון הדעות והגישות האלה, ואין זו כוונתו של מאמר זה. נסתפק במובאה אחת. סוויטוניוס² מספר שכאשר היה יוליוס קיסר קויסטור³ בספרד ובא לעיר גאדס, ראה את פסלו של אלכסנדר הגדול ליד מקדש הרקולס במקום. אנחת צער פרצה מפיו, שכן הזכירה לו דמות המלך, שבגילו כבר הצליח אלכסנדר לבצע מעשים רבים הראויים לזיכרון, ואילו הוא, קיסר, עדיין שקוע באפס מעשה (בהשוואה). סוויטוניוס כתב את הדברים, כנראה, במאה השנייה לספירה, למעלה מארבע מאות שנים לאחר מות השליט המקדוני. כה עז היה עדיין רישומו של אלכסנדר על בני האדם גם שנים כה רבות לאחר מותו.

קודם שנדון בשאלה: אילו שערים פתח אלכסנדר בפני בני דורו והדורות הבאים, ראוי שנשאל מה ידעו היוונים והמקדונים על המזרח בעת ההיא, דהיינו – במאה הרביעית לפנה"ס?

המילה היוונית ἀνατολή (anatole) פירושה מזרח. ואכן חלקה המרכזי של טורקיה (היא אסיה הקטנה של הימים ההם) נקרא אנטוליה. אזור זה שוכן מזרחה לרצועת חופו המערבי של חצי-האי, שהיה זרוע ערים יווניות בעת העתיקה. כך יוצא שכל חבלי הארץ ששכנו מזרחית למחוזות היישוב היווניים באסיה הקטנה היו מבחינתם של היוונים את 'המזרח'.

בהשפעת התנאים הגיאוגרפיים ששררו בארץ מולדתם, היו היוונים ליורדי ים. לפיכך הם הגיעו להיכן שהימים (הים התיכון, הים האיגאי, הים השחור) הובילו אותם, בעיקר מערבה לאפירוס ולדרום איליריה – אלבניה ודרום יוגוסלביה של ימינו, לדרום איטליה ולסיציליה, ואף לחופיהן המזרחיים של צרפת ושל ספרד ועד למצר הגיברלטר, שאותו כינו עמודי הרקלס. אף את חופי צפון אפריקה הכירו. הם גם שטו צפונה למצרי ההלספונט (הבוספורוס), ודרך ים השיש והדרדנלים הגיעו אל חופי הים השחור. בתקופת הקולוניזציה⁴ הקימו היוונים ערים (פולייס) לאורך חופי הארצות והימים שנזכרו זה עתה. במזרח הם התיישבו בעיקר לחופיה המערביים והדרומיים של אסיה הקטנה. באשר לחופי סוריה, לבנון, א"י ומצרים, בוודאות ידוע על יישוב יווני אחד לפני כיבושיו של אלכסנדר – נאוקרטיס במצרים. יוצא מכך שהימים נשאו את היוונים בעיקר

מערבה וצפונה ממולדתם, אך אל המזרח הם לא חדרו קודם מסעו של אלכסנדר הגדול.

מה, אם כן, ידעו היוונים על המזרח?

בתקופה שבה בני-האדם חיו ללא טלוויזיה, עיתונים, מצלמות וידאו ונשינל ג'אוגרפיק, וללא אמצעי תיעוד ויזואליים בכלל, הם ללא ספק ידעו רק מה שראו בעיניהם, או מה שנוסעים שונים סיפרו להם. המספרים (מדינאים, היסטוריונים, גיאוגרפים ויוונים אחרים במקרה הנדון כאן) שביקרו במזרח, רובם לא עברו את נהר הפרת קודם מסעותיו של אלכסנדר. בין היתר ניתן למנות: את סולון, את הרודוטוס ואת כסנופון. סולון (מדינאי, משורר ופילוסוף אתונאי, חי במאה השישית לפנה"ס) ביקר בעיקר באסיה הקטנה ובמצרים. הרודוטוס (היסטוריון, בן הליקרנסוס שבאסיה הקטנה, חי במאה החמישית לפנה"ס) סייר באסיה הקטנה, בבבל, שט במורד נהר הפרת וגם ביקר במצרים. כסנופון (איש צבא והיסטוריון אתונאי, חי במאות החמישית והרביעית לפנה"ס) הגיע עד קונקסה שעל נהר הפרת מעברו המזרחי (צפונית לבבל) יחד עם כורש הצעיר וצבא שכירים יווני (בתחילת המאה הרביעית). מטרת המסע, כפי שהתבררה לחיילים במהלכו, היתה להדיח את המלך הפרסי, אחיו הבוגר של כורש זה, ולהמליך את האח הצעיר תחתיו. זו היתה הפעם הראשונה שחייל יווני כלשהו חדר כה רחוק מזרחה. על עומק האימפריה הפרסית היה ידוע ליוונים מעט מאוד.⁵ המספרים לא עסקו הרבה בגיאוגרפיה של המקומות שבהם ביקרו. הם תיארו מנהגים, סיפרו על מסורות, מקדשים, ערים, בני אדם, וכמובן אטרקציות שונות שבהן נתקלו במהלך מסעותיהם. מכל המובא עד כה ניתן לסכם בוודאות כי בני דורו של אלכסנדר לא ידעו הרבה על המזרח לפני שיצא הלה למסעות כיבושיו בשנת 334 לפנה"ס.

אלכסנדר יצא מבירתה של מקדוניה, פלה, באביב של שנת 334 לפנה"ס, ופניו מזרחה. בתשע השנים הבאות הוא כבש את כל האימפריה הפרסית ואף מעבר לכך. הממלכה העצומה שהקים השתרעה מיוון באירופה ועד מעבר לנהר אינדוס שבהודו. היא הקיפה את אסיה הקטנה, סוריה, ארץ ישראל ומצרים, מסופוטמיה, ארמניה, תורכמניסטן, חופו הדרומי של הים הכספי, אירן, חופי המפרץ הפרסי עד להודו המערבית, מעבר לנהר האינדוס במזרח והרי פמיר בצפון מזרח. הפרסים בשיא עוצמתם, בימי כורש ודריוש הראשון, לא שלטו על מרחב עצום כזה.

במהלך תשע השנים הללו (כפי שניתן לראות על המפה) הגיע אלכסנדר לכל הערים הגדולות של האימפריה, ובעצמו ייסד או חידש כשלושים ערים,⁶ רבות מהן על שמו, והמפורסמת מכל הלא היא אלכסנדריה של מצרים.⁷ מרצו ושאיפותיו של המלך הצעיר (בשנת 326, בתום תקופת המסעות והכיבושים, הוא היה בסך הכול בן שלושים) השיאו אותו להמשיך הלאה ולהגיע עד קצה העולם, אלא שחייליו לא ניאותו ללכת עוד ועוד בלא גבול, והוא נאלץ לעצור את התקדמותו ולשוב מערבה.

אריאנוס, אולי האמין בין הכותבים העתיקים שסיפרו את תולדות אלכסנדר, העלה על הכתב תיאור מרגש של החיילים הממאנים להיעתר להפצרות מלכם האהוב, את צערו וכאבו של המלך על קטיעת מסע הצלחותיו, ואת סצינת ההתפייסות בין שני הצדדים.⁸

אילו שערים פתח אלכסנדר במזרח לפני בני דורו?

שערים גיאוגרפיים

לראשונה בתולדותיהם היו פתוחים לפני היוונים נתיבי המזרח והמערב גם יחד, וכמעט באותה מידה הם יכלו לבקר, להכיר ולהתפעל מכל המקומות שאודותם שמעו רק בסיפורים. הן אלכסנדר והן המלכים ההלניסטיים, אשר ירשוהו וחילקו את ממלכתו, עודדו את היוונים ואת המקדונים להתיישב בממלכות החדשות. כך באו הללו אל ארצות המזרח ולמדו להכירן. ואכן, במהלך המאות הבאות חוברו תיאורים גיאוגרפיים של מחוזות שונים במזרח; את החשובים שבהם כתבו ארטמידורוס, אגריפא, דיאודורוס סיקולוס, סטראבו, פאוזניאס ואחרים.⁹

שערי התיישבות

מאז ומתמיד היתה יוון ארץ שלא הכילה את כל אוכלוסייתה. מכאן שאחד הגורמים אשר הניעו את היוונים להגר אל מעבר לים היה ריבוי אוכלוסין. כך החלה תנופת התיישבות יוונית אדירה מחוץ ליוון כבר במאה השמינית לפנה"ס. ההיסטוריונים מכנים פרק זה בתולדות יוון בשם תקופת הקולוניזציה (ראו הערה 4 למעלה). אולם נראה שפעילות הגירה והתיישבות זו לא פתרה את כל בעיות עודף האוכלוסין של יוון. יתרה מזאת, המלחמות בין היוונים לבין עצמם במהלך המאה החמישית והרביעית לפנה"ס, ובעיקר המלחמה הפלופונסית הגדולה,¹⁰ החמירו את המצב. אלפים נושלו מבתיהם וגלו מהפולייס שבהן חיו.

אלה לא מצאו מקום מגורים קבוע, שכן כל פוליס שמרה בקנאות על שלמות הקהילה האזרחית שלה, והענקת זכויות אזרח לזרים, גם אם היו אלה יוונים, לא היתה מעשה שכיח בימים ההם.

עוד במהלך המחצית הראשונה של המאה הרביעית לפנה"ס (כמה עשורים קודם עלייתו של אלכסנדר לכס המלכות), הציע המדינאי והנואם איסוקרטס¹¹ למנהיגים יוונים שונים לאחד את כל מדינות יוון ולכבוש את אסיה הקטנה ואף מעבר לכך מידי הפרסים. הוא סבר שיש ליישב במחוזות אלה את כל היוונים הנעים ונדים ברחבי העולם ההלני חסרי כול, נכונים להשכיר את חרבם לכל דורש ומרבה במחיר, ומהווים סכנה לכל חברה מתוקנת. איסוקרטס החזיק בדעתו זו במשך למעלה ממחצית המאה. בסוף ימיו אף העלה רעיונות אלה לפני פיליפוס מלך מקדוניה, אביו של אלכסנדר.¹²

ואכן, בפעילותם של האב והבן נמצאה לבסוף תשובה הולמת לבעיה כאובה זו אחת ולתמיד. פיליפוס השני (מלך 336–359 לפנה"ס) כפה איחוד על היוונים לאחר שניצחם בקרב חיירוניאה בשנת 338. הוא הקים את הברית הקורניתית שאליה הצטרפו מרבית מדינות יוון. מועצת הברית ייפתה את כוחו לצאת למלחמה נגד הפרסים, ואף מינתה אותו למפקד המסע. אולם פיליפוס לא זכה להגשים חלום זה, שכן הוא נרצח בשנת 336, ערב צאתו מזרחה. את המלצתו של איסוקרטס הביא בנו, אלכסנדר, לכלל ביצוע.

מרחביו האדירים של המזרח היה בהם יותר מהנדרש לעניין זה. אין ספק שאלכסנדר ויורשיו עודדו מקדונים ויוונים להגר לארצות שלטונם ולקבוע בהן את מגוריהם. הם הקימו ערים חדשות, חידשו קיימות וניסו בדרכים שונות ליצור עבור הבאים מארצות האם, יוון ומקדוניה, תנאי חיים דומים לאלה שידעו במולדתם. הערים שקמו היו פוליס יווניות לכל דבר, פרט לעובדה שלא היתה להן עצמאות מדינית. לכל אורך התקופה ההלניסטית (מימי אלכסנדר ועד השתלטותה הסופית של רומא על יוון והמזרח באמצע המאה הראשונה לפנה"ס), הוקמו כשלוש מאות וחמישים פוליס בארצות המזרח.¹³ ממספר עצום זה אנו רשאים ללמוד שהיקף ההגירה היוונית מזרחה לא היה מצומצם כלל ועיקר.

שערים כלכליים

המזרח – על אקלימו הייחודי, אוצרות הטבע שבו, עושרו בבדים ובבשמים, הגידולים החקלאיים, שבחלקם לא היו שכיחים ביוון ובמקדוניה, ונתיבי המסחר

המסורתיים שלו – טמן בחובו אפשרויות כלכליות אדירות. אחרי הכול לא היה מדובר בארץ בראשית. במזרח התקיימה ממלכה מסודרת ומאורגנת אשר אלכסנדר כבש מידי הפרסים. המקדונים והיוונים, שליטיה החדשים של האימפריה המנוצחת, לא באו אליה עתה כסוחרים מבקשי חסד, אלא כאדונים לכל דבר. היוונים, שהיו בקיאים בדרכי המסחר בין יוון לארצות מערב הים התיכון, הוסיפו עתה גם את המזרח לתחום פעילותם הכלכלית.

שערים של גישור ושילוב

אלכסנדר ניסה בכל מאודו לבנות 'גשר' בין מזרח למערב. הוא הבין היטב כי רבים ככל שיהיו היוונים והמקדונים שיהגרו לאימפריה הפרסית הכבושה, לעולם לא יצליחו לשלוט על שטחי הענק והעמים הרבים של המזרח ללא סיוע מקומי. בין היתר, זה היה אחד הגורמים שהניעוהו לנסות לשלב את המקדונים, היוונים והאירנים (שליטיה הקודמים של האימפריה הפרסית). הוא ניסה זאת בדרכים שונות: נישואי תערובת (בעצמו נשא את בת דרוש השלישי, המלך הפרסי האחרון בנוסף לנסיכה מזרחית אחרת); מינוי אירנים למשרות בכירות בשירות האימפריאלי, וכן בין מפקדי הצבא; גיוס צעירים פרסים לצבא ואימונם בשיטות הלחימה המקדוניות. הוא סיגל לעצמו מנהגים פרסיים ולבוש מקומי. אלכסנדר לא היה עוד מלך המקדונים וראש הברית הקורינתית בלבד, אלא גם מלך אסיה – הפרעה של מצרים ומלכם של כל העמים שהכניע. תכנית הגישור והשילוב של המלך שובשה במידה רבה עקב התנגדות קשה הן מצד היוונים והן מצד המקדונים. השילוב שאליו נכסף אמנם לא התרחש בדורו של הכובש הגדול, אלא בדורות הבאים, כפי שיוסבר למטה.¹⁴

שערי מחקר ולימוד

מחנה עצום של מלווים הלך אחרי אלכסנדר במסעותיו. למעשה היתה זו עיר נוסעת. כיוון שמידע בדוק ומפורט על עומק האימפריה הפרסית היה מועט, אין ספק שבעקבות הצבא באו סוחרים, בעלי מלאכה וכל אותם בעלי תפקידים שסיפקו את הצרכים הצבאיים והאזרחיים של המלך, פמלייתו, קציני הצבא, החיילים ואחרים שיצאו יחד איתם.¹⁵ עם המלך באו למזרח (ובוודאי נוספו אחרים, ככל שהצלחותיו רבו וחדירתו לתוככי הממלכה הפרסית העמיקה) גיאוגרפים, חוקרי טבע למיניהם, פילוסופים, היסטוריונים, אסטרונומים וחוקרים אחרים.¹⁶ הם למדו מקומות, תנאי אקלים, תופעות טבע, מנהגים ומסורות, פילוסופיה ודת. הם סיפרו אודות מה שחוו וראו בעיניהם, אחרים כתבו על כך.

באותו דור ובדורות הבאים קמו כותבים (לאלה שהקריאה היתה נהירה) ומספרים (לאחרים), שהביאו את תיאור המזרח על רבגוניותו, יופיו הרב ושפע האטרקציות שבו אל מי שבעצמם לא יכולים היו לצאת ולראות את הדברים כמו עיניהם. בכתבים אלה הועשר הידע האנושי בממדים שהיו ללא תקדים עד לאותה תקופה.¹⁷

מעבר להעשרת הידע האנושי, פתיחת ה'שערים' בין מזרח למערב איפשרה מפגש בין מלומדים משני העברים. אין כאן כוונה לטעון שקודם מסעו של אלכסנדר לא היו קשרים כלל. אלא שעתה היתה יותר נגישות בין הצדדים. גם מכך יצאו בני הזמן ההוא נשכרים.¹⁸

שערי פילוסופיה, תרבות ודת

תושבי המזרח כתושבי המערב, שלא דיברו יוונית והיו בקשרים עם עולם התרבות ההלני, נחשבו בעיני היוונים לברברים. יחד עם זאת ולמרות 'ברבריותם', התעניינו היוונים באורח חייהם של שכניהם, בדרכי המחשבה שלהם ובאמונותיהם. מסעותיהם של יוונים שונים אל המזרח כמתואר למעלה (הערה 5) יעידו על כך. גם אלכסנדר גילה טפח מאופיו החקרני וסקרנותו כאשר ניהל כמה וכמה דיונים עם פילוסופים בני המזרח כמסופר למעלה (הערה 18). עתה, הקשר בין מזרח למערב היה בלתי אמצעי. ואכן במהלך דור או שניים מתום מסעו של אלכסנדר, החלה להתפתח תרבות חדשה שנארגה מיסודות מזרחיים ומערביים, הלא היא התרבות ההלניסטית. הנגישות בין בני מערב (היוונים) לבין בני מזרח (עמי אסיה) הולידה היכרות מעמיקה יותר בין שני הצדדים. בני 'העולם ההלני' החלו לעמוד על צדדים שונים בהווייתם של בני 'העולם הברברי', וחל שינוי בהתייחסותם של הראשונים לאחרונים.

הדברים באו לידי ביטוי הולם בכתביו של ארטוטנס, אשר לצערנו שרדו רק במקוטע, אך מהם העניק לנו הגיאוגרף סטראבו, שחי כמאתיים שנים אחריו. אומר ארטוטנס מקירנה, מלומד אלכסנדרוני מן המאה השלישית לפנה"ס, ראש הספרייה באלכסנדריה ובר סמכא בעולם התרבותי ההלניסטי, שחלוקת בני האדם לבני תרבות (הלנים) ולחסרי תרבות (ברברים) אינה תקפה עוד. טוב יותר, לשיטתו, לעמוד על תכונותיהם של בני אנוש, והחלוקה ראוי שתהא ערכית ולא תרבותית. הן בקרב ההלנים והן בקרב 'הברברים' ניתן למצוא בעלי תכונות טובות, אך גם בעלי תכונות רעות. בני אדם מעודנים בתרבותם קיימים

בין היהודים והאירנים ובין הקרתגנים והרומאים; ואנשים רעים לא חסרים בין היוונים.¹⁹

סיכום

למרות כל מה שחשו היוונים כלפי אלכסנדר בימי חייו, אין ספק שהוא פתח בפניהם עולם חדש, ועל כך היה עליהם להכיר לו תודה. אלכסנדר הגדול וסיפור חייו היו נושא פופולרי מאוד בעת העתיקה, ופלוטרקוס (מאות 1-2 לספירה) מצטט לא פחות מעשרים וארבעה מקורות שונים שדנו בתולדותיו של המלך, ואשר בכתביהם עשה שימוש.²⁰ סיפורים ואנקדוטות על אלכסנדר מצאו את דרכן אף אל הספרות התלמודית.²¹

בימי-הביניים נכתבו סיפורי אגדות ומעשיות שונים על מעלליו של המלך המקדוני הגדול, המקובצים תחת הכותרת 'הרומנסה של אלכסנדר'. הביאם בגרסה עברית יוסף דן בספרו 'עלילות אלכסנדר הגדול'.²²

בעת החדשה בנו דמות ענק הירואית של אלכסנדר היסטוריונים כמו דרויזן (במאה הקודמת) ווילקן הגרמנים, טארן והמונד האנגלים במאה הנוכחית.²³ במציאות שנתהוותה לאחר מלחמת העולם השנייה, עידן האדם מן שורה, 'האנטי גיבור', העידן 'ששלח הביתה' גדולי דור כוינסטון צ'רצ'יל ושארל דה גול האגדיים, נבקעו סדקים רבים בדמות זו. ההיסטוריונים קלושא באדיאן ובסוורת' מייצגים גישה חדשה זו.²⁴ הם אינם מסתפקים עוד במעשי הגדולה והגבורה, מפעלים מציתי דמיון, שעשו אלכסנדר וחבורת 'ההיטירוי' (ידידיו-רעיו של המלך, מפקדי צבאו), אשר ליוותהו במסעו וחלקה עימו את מה שעבר בשנות הכיבושים ולאחריהן. אין דעתם נוחה רק מפתיחת 'שערי המזרח' ומן ההישגים האדירים של אלכסנדר כפי שתוארו למעלה. הם מציגים שאלות קשות המתייחסות למחיר ששילמה האנושות בעבור הישגים אלה. בין היתר טוענים הם, כי למעשה לא היתה שום סיבה מוצדקת להתקפתו של אלכסנדר על הממלכה הפרסית, למעט רצונו של המלך לבצע מעשי גבורה ולהשיג ניצחונות וכיבושים מתוך גחמה אישית, ומכיוון שלא ידע לכבוש את ה- *πóθος* שלו.²⁵ גם היוונים, שבשמם כביכול הוא יצא להעניש את הפרסים, כלל לא נטו לקחת חלק במסע מלחמה זה.

יחד עם כל האמור עד כה, דומה שעל חלקו של אלכסנדר בפתיחת 'שערי המזרח' לפני בני דורו, יוונים ואחרים, אין חולק. הכל מסכימים, כי מהלך ההיסטוריה שונה בעקבות פועלו של המלך ממוקדון. תקופה חדשה נפתחה,

ותרבות חדשה התהוותה. העולם ההלני והמזרח אחרי מסעו של אלכסנדר הגדול לא שבו עוד להיות מה שהיו לפניו.²⁶

מפה

הערות

- 1 ראו Stoneman, R. (1997) *Alexander the Great*, London and New-York, עמ' 20-23; קלושא, פ' (1963) *אלכסנדר הגדול*, סדרת עולם הדעת, הוצ' מזרחי, ת"א, עמ' 8-14. ידועה תגובתו הלגלגנית של דמוסטנס על הצו שפירסם אלכסנדר בשנת 324 לפנה"ס, המורה ליוונים להכיר בו כבנו של זאוס (ראש האלים היווניים). כאשר הגיע הצו לאתונה, העיר דמוסטנס שאלכסנדר יכול להיות הבן של זאוס וגם של פוסיידון (אחיו של זאוס – אל הים), אם יחפוץ בכך. ראו נאומו של היפריידס, "נגד דמוסטנס" טור 31. (תירגם לאנגלית J. O. Brutt בהוצ' Loeb Classical Library – ולהלן – L. C. L. 1962).
- 2 ראו סויטוניוס, *חיי שנים-עשר הקיסרים*, "יוליוס האלוהי", פרק 7. (תרגום א. שור, הוצ' מסדה, ת"א תשי"ט).
- 3 פקיד מדינה רומי, שבין יתר תפקידיו היה מסתפח אל מושל בפרובינקיה (מחוז שלטון באימפריה הרומית) ומסייע לו בענייני כספים, צבא, מינהל ובמשימות משפטיות. ראו שצמן, י' (תשנ"א), *תולדות הרפובליקה הרומית*, הוצ' מגנס, ירושלים, עמ' 222.
- 4 תקופה זו (המאות השמינית עד החמישית לפנה"ס) הצטיינה בפעילות אינטנסיבית של הגירה והתיישבות של היוונים. לתיאור מפורט יותר ראו מלכין, ע' (1983), "התיישבות, דבר האל ומייסדי תושבות ביוון הקדומה", *זמנים* 12, 34-45; עמית, מ' (תשנ"ג), *תולדות יוון הקלאסית*, הוצ' מגנס, ירושלים, עמ' 103-117. בתקופה זו הקימו היוונים מעל למאה וחמישים פולייס חדשות. ראו The Cambridge Ancient History Vol. III, Part iii, 'The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.', (eds. Boardman J. and Hammond, N. G. L. 2nd ed. 1982) pp. 160-62.
- 5 על מסעותיו של סולון ראו פלוטרכוס, *חיי אישים*, 'סולון', פרקים כ"ו-כ"ח, (תרגום א"א הלוי, מוסד ביאליק (1971). הרודוטוס בחלק נכבד מספרו *היסטוריה* עסק בתולדות ממלכת לוד (משלה בחלקה המערבי של אסיה הקטנה לפני כיבושה בידי כורש מלך הפרסים); בתולדות מדי, פרס, מצרים, תרקה (מזרח יוון ובולגריה של ימינו) וסקיתיה (שכנה לחופו הצפוני של הים השחור). (תרגום ב' שמרון, ר' צלניק, הוצ' פפירוס, ת"א תשנ"ח). כסינופון תיאר בספרו *מסע הרבבה* (אנאבסיס) את מסע צבא השכירים היווני של כורש הצעיר אל תוך האימפריה הפרסית עד בבל (תרגום עברי א"א הלוי, מוסד ביאליק, ירושלים 1969).
- 6 ראו צ'ריקובר, א' (תשכ"ג), *היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית*, הוצ' דביר, ת"א, עמ' 3.
- 7 תיאור יפה של ההתרחשויות שקדמו להקמת העיר ואופן תכנונה ימצאו הקוראים אצל פלוטרכוס, (הערה 5), "אלכסנדרוס", פרק כ"ו.
- 8 אריאנוס, *אנאבסיס* (מסעו של אלכסנדר), ספר V פרקים 25-29 (תרגום לאנגלית ע"י E. L. Robson הוצ' L.C.L. 1968).
- 9 לתיאורים קצרים של כתבי סופרים אלה ואחרים שחיברו יצירות גיאוגרפיות על ארצות המזרח בעקבות כיבושי אלכסנדר ראו Oxford Classical Dictionary (1970) מהדורה שנייה, Oxford (הדפסה חדשה 1992), ע"ע Geography.
- 10 במלחמה הפלופונסית (השנייה) כמו בראשונה לחמו אלה מול אלה, ספרטה ואתונה ובעלות בריתן. זו היתה המלחמה הארוכה וההרסנית ביותר שנערכה בעולם היווני עד אז (-404 431 לפנה"ס). למעשה היתה זו 'מלחמת עולם' במושגים של העולם ההלני. כך סובר תוקידידס, גדול ההיסטוריונים בעולם העתיק, אשר תיעד מלחמה זו בספרו *תולדות מלחמת פלופונס* (תרגום הלוי, א"א (תשי"ט) הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים), ספר I, פרק א'. ראו גם עמית (הערה 4 למעלה) עמ' 476-477.

- 11 איזוקרטס הגיע לגיל מופלג (מעל תשעים – 338-436 לפנה"ס). הוא ראה את הפולייס היווניות בגדולתן ובירידתן. על תולדות חייו, פעילותו כמחנך והוגה דעות ועל עמדותיו הפוליטיות, ראו עמית (הערה 4 למעלה) עמ' 487-489.
- 12 בנאומו (הכתוב שלא נישא מעולם) 'אל פיליפוס' הוא פונה אל המלך המקדוני ומנסה לשכנעו שיאחד את היוונים (מרצון כמובן, ולא בכפייה כפי שאכן קרו הדברים) ויאסור מלחמה על 'המלך הגדול' כך כונה מלך פרס ע"י היוונים. הנאום נכתב בשנת 346 לפנה"ס. ראו איזוקרטס, 'אל פיליפוס' (תרגום לאנגלית ע"י G. Norlin, הוצ' L.C.L., 1976, כרך I, עמ' 244 והלאה). לעניין התואר 'המלך הגדול' ראו גולן, ד' (תשמ"ז), *תולדות העולם ההלניסטי*, הוצ' מגנס, ירושלים, עמ' 32.
- 13 על היקף בניין הערים ועל אופיה של הפוליס היוונית במזרח בתקופה ההלניסטית ראו צ'ריקובר הנ"ל (הערה 6) עמ' 17-29.
- 14 למגוון דעות על מדיניות השילוב והגישור של אלכסנדר, כמו גם גישות שונות באשר לאופי יחסו כלפי בני עמו ונתיניו האחרים, ראו האוניברסיטה הפתוחה, 'תולדות התקופה ההלניסטית', יחידה 3 בעריכת שימרון, ב' (תשנ"ט), עמ' 45-62.
- 15 עפ"י פלוטרכוס, (הערה 5), 'אלכסנדרוס', פרק ט"ו, מנו חילותיו של אלכסנדר 30-43 אלף רגלים וארבעה עד חמשת אלפי פרשים בצאתם מזרחה. צבא בסדר כוחות כזה אם הוא נע בראש אחד או בכמה ראשים בארץ זרה, נצרך לשירותים שונים במקומות חנייתו. סביר להניח שלא מעטים משירותים אלה לא היה בידי תושבי המקום לספק; למשל ביגוד וכלי נשק מקדוניים. לפיכך, בעקבות הצבא נסע מחנה נוסף של בעלי מלאכה, אומנים וספקי שירותים אחרים, שמילאו לחיילים את כל מחסורם הן בהכנתם לקרב והן בדאגה לצורכיהם לעת פנאי. גם יצאניות שהו עם החיילים. זאת אנו לומדים מהסיפור על תאיס, פילגשו של תלמי בן לגוס, מלך מצרים לעתיד. כך מספר פלוטרכוס (שם, פרק ל"ח). את הצבא הפרסי, למשל, ליווה מחנה עמוס כל טוב, ובו שהו גם בני משפחתו הקרובים ביותר של דריוש, אמו, אשתו וילדיו. ראו שם, פרק כ'.
- 16 למשל נזכרים בין היתר אריסטאנדרוס החוזה (פלוטרכוס, שם, פרק כ"ה), אנכסארכוס הפילוסוף (שם, כ"ח) ואחרים.
- 17 מרכז התרבות ההלניסטית במזרח היתה אלכסנדריה שבמצרים, בירת הממלכה התלמיית. על התפתחות הספרות והמדעים בעיר זו ועל הספרייה החשובה שלה ראו The Cambridge Ancient History, Vol. VII, 'The Hellenistic Monarchies and The Rise of Rome', Cook, S. A. et. al. eds. (1964), עמ' 283-249; 297-311. גם בממלכה הסלאוקית היתה פעילות תרבותית ומדעית וראו על כך שם, עמ' 194-196 ובמהדורה השנייה (1984), כרך VII, חלק ראשון, עמ' 216-218. כמו כן ראוי לעיין במהדורה השנייה (שם, שם, פרקים 8-9) על התפתחות התרבות והמדעים בתקופה ההלניסטית.
- 18 על מפגשו של אלכסנדר עם הגימנוסופיסטים וחכמים יהודיים אחרים ועל מגעים בין פילוסופים ממזרח וממערב עוד בימי חייו של הכובש הגדול מספר פלוטרכוס (הערה 5), 'אלכסנדרוס', ס"ד-ס"ה; ס"ט.
- 19 ראו סטראבו, 'גיאוגרפיה', ספר ראשון, פרק רביעי, סעיף 9. (תרגום לאנגלית H. L. Jones, הוצ' L. C. L., 1969).
- 20 ראו Hamilton, J. R. (1969), *Plutarch 'Alexander', A Commentary*, Oxford עמ' xlix במבוא.
- 21 ראו דן, י' (תשכ"ט), *עלילות אלכסנדר מוקדון*, הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים, עמ' 173-189.
- 22 ראו ההערה הקודמת.

- 23 ראו Droysen, J. G. (1887), *Alexander des Grossen*, 2nd ed. Gotha; Wilcken, U. (1931), *Alexander the Great*, (Berlin, translation to English by Richards, G. C. 1967 New York); Tarn, W. W. (1948), *Alexander the Great*, Cambridge; Hammond, N. G. L. (1994), *Alexander the Great: King, Commander and Statesman*, 3rd ed. Bristol.
- 24 באדיאן ביטא את דעתו במספר מאמרים שמהם נצטט כאן אחד בלבד. ראו Badian, E. (1958), 'Alexander the Great and the Unity of Mankind', *Historia* 7, 425-44; Bosworth, A. (1988), *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, Cambridge; קלושא, B. (1988), *אלכסנדר הגדול*, (הערה 1).
- 25 זהו יצר או דחף בלתי נשלטים. אלכסנדר נתקף ב-πύθος מספר פעמים במהלך מסעו. ראו למשל אריאנוס (הערה 8), ספר שלישי, פרק שלישי. כאן מספר אריאנוס על רצונו העז של אלכסנדר לבקר במקדש האל זאוס-אמון שבבלב. (הערה 6), עמ' 6.
- 26 ראו צ'ריקובר, (הערה 6), עמ' 6.